

André Jolles: 'gebildeter Vagant' of dwalende geleerde?

De Academische Boekengids 33, juni 2002, pp. 11-12.

In de Nederlandse en Europese cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw lijkt André Jolles voornamelijk een plaats te krijgen in de schaduw van Johan Huizinga. Afgezien van enkele studies van Walter Thys en de dissertatie van Antoine Bodar over zijn schoonheidsleer, is Jolles zelf eigenlijk nauwelijks het object van studie geworden en komt men hem vooral tegen als correspondent en bewonderde vriend van Huizinga. Zijn persoonlijke geschiedenis is echter wel zo intrigerend dat de geringe belangstelling daarvoor niet gerechtvaardigd lijkt.

Neem alleen al de grote lijn van die geschiedenis. Een jonge man uit een Nederlands patriciërsgezicht, geboren in 1874, die een belangrijke plaats inneemt in het Amsterdamse culturele leven van na 1890, die zich rond 1900 in de buurt van Florence vestigt en in 1905 naar Duitsland verhuist, die in 1914 tot Duitser genaturaliseerd dienst neemt bij de weermacht om aan het Franse front te gaan vechten, die in het bezette Vlaanderen in 1916 hoogleraar wordt aan de Vlaamse Hogeschool in Gent, en in 1918 hoogleraar Nederlandse taal en letterkunde in Leipzig, die zich in 1933 aansluit bij de nazi's en in 1946, beroofd van zijn inkomen en ernstig ondervoed in het door de Russen bezette Leipzig plotseling overlijdt, mogelijk door zelfmoord. Dat is toch een leven dat om nadere analyse vraagt.

Zeker als men naast die grote lijn nog een paar saillante gegevens plaatst, waarvan de vriendschap met Huizinga - van 1896 tot 1933 - er maar één is. Toen Jolles zich na zijn huwelijk met een dochter van de burgemeester van Hamburg in San Domenico bij Florence had gevestigd, werkte hij bij de bestudering van de Italiaanse schilderkunst van de Renaissance nauw samen met de beroemde Aby Warburg. De twee besloten zelfs een gezamenlijk essay in briefvorm te wijden aan de figuur van de nimf in een fresco van Ghirlandaio. Hoewel het essay niet voltooid schijnt te zijn, is het toch van zoveel belang dat Gombrich er in zijn biografie een aparte paragraaf aan wijdt en dat onlangs nog Silvia Contarini gepleit heeft voor een uitgave van deze briefwisseling. In deze vriendschap, evenals in die met Huizinga, beperkte de rol van Jolles zich stellig niet tot die van ontvanger van andermans denkbeelden. Tegen Gombrich, die dat suggereert, komen Thys, Bodar en Contarini terecht in het geweer. Dat echter ook aan de vriendschap met Warburg een einde komt door Jolles' houding, wijst op een karaktertrek die zijn leven heeft overheerst.

Tot de saillante gegevens op cultuurhistorisch gebied behoort ook de publicatie in 1930 van Jolles' zeer oorspronkelijke boek *Einfache Formen*, dat in de Duitse literatuurwetenschap zeker van belang is geweest voor de morfologische benadering van literatuur. In de hoogtijdagen van het structuralisme, de jaren zestig, werd het boek ook buiten Duitsland ontdekt en in verschillende talen vertaald. Voor Jolles' betekenis als literatuurhistoricus pleit daarnaast onder meer zijn inleiding bij de Duitse vertaling van Boccaccio's *Decameron*, door Huizinga in het Nederlands vertaald en opgenomen in Jolles' enige grote Nederlandse boek *Bezieling en Vorm* van 1923. Deze inleiding kan nog steeds gelden als een fundamentele tekst in de Boccaccio-kritiek.

Op het vlak van Jolles' persoonlijk leven ontbreekt het evenmin aan intrigerende gegevens. Uit zijn eerste huwelijk, dat in 1918 werd ontbonden, had Jolles zes kinderen, van wie het eerste al in 1902 overleed. Met de andere kinderen verbrak hij in de loop der jaren om verschillende redenen de banden. Uit het tweede huwelijk werden vier kinderen geboren, waarvan de eerste zoon sneuvelde bij Stalingrad, terwijl de oudste dochter, Barbara, een even enthousiaste nazi als haar vader, trouwde met een man die onder Wernher von Braun werkte. Vrijwel alle kinderen Jolles raakten over de wereld verspreid: van Zuid-Amerika, de Verenigde Staten, Zweden en Engeland tot Afrika. Jolles' tweede vrouw pleegde in 1967 zelfmoord door na een bezoek aan haar dochter in Afrika bij Gibraltar overboord te springen van het schip dat haar terug moest brengen.

Ernstig ontsporen

Deze laatste gegevens vormen slechts een uiterst beperkte selectie uit de stortvloed die te vinden is in het boek van Walter Thys: *André Jolles (1874-1946), 'Gebildeter Vagant'. Brieven en Documenten*. Het is niet gemakkelijk een karakterisering te geven van dit boek dat door zijn omvang van 1173 bladzijden in één klap het gebrek aan belangstelling voor de figuur van Jolles lijkt te willen goedmaken. Het boek is tegelijk meer en minder dan een biografie. Het lijkt wel of Thys, in het besef dat hij aan een echte biografie niet meer zal toekomen, het zeer omvangrijke materiaal dat hij in de loop der jaren heeft verzameld, ter beschikking heeft willen stellen van toekomstige biografen. Al naar zijn instelling zal de lezer het boek als een grabbelton of als een *Fundgrube* ervaren. En zelfs het beeld van de omgevallen fischeskast zal een enkele lezer niet helemaal van zich af kunnen zetten.

Toch zou men het boek onrecht doen wanneer men zich tot die associaties zou beperken, want Thys biedt zijn materiaal in geordende toestand aan en voorziet het van talrijke (meestal verhelderende maar soms ook overbodige) voetnoten. Zo vinden we na een uitstekende inleiding een beknopt en een uitgebreid toegelicht chronologisch overzicht van Jolles' leven, een genealogie, 1478 brieven van, aan en over Jolles,

die een periode van 1874 tot 1977 bestrijken, zeventien documenten van allerlei aard, één bibliografie van en één over Jolles, handige registers, een zorgvuldige bronnenopgave en een postscriptum met suggesties voor nader onderzoek. Al dit materiaal lijkt ruimschoots voldoende voor tenminste enkele monografieën.

Intense ervaring van vreugde

In zijn inleiding geeft Thys aan wat naar zijn mening als algemeen kenmerk van Jolles' leven kan gelden en vat dat samen in de termen die ook als ondertitel van zijn uitgave dienstdoen: 'Gebildeter Vagant'. Deze termen raken zeker aan twee belangrijke aspecten van zijn persoonlijkheid. Van grote eruditie en geleerdheid getuigen niet alleen Jolles' publicaties, maar ook tal van de hier gepubliceerde brieven. En van Jolles' zwerflust in letterlijke zin getuigen niet alleen de belangrijkste fasen van zijn leven die zich afspeelden in Amsterdam, Fiesole, Freiburg, Berlijn, Gent en Leipzig, maar ook zijn talrijke reizen, vooral naar zijn geliefde Italië. Thys geeft aan die zwerflust ook een figuurlijke betekenis, in zijn verwijzingen naar de wisselingen in Jolles' belangstelling tussen de verschillende terreinen van kunst en literatuur.

Toch lijken me deze termen niet helemaal adequaat om Jolles te karakteriseren, en dat niet alleen omdat zo'n karakterisering in enkele termen nu eenmaal altijd onbevredigend is. Met de verwijzing naar het vagantendom wordt een zekere onbekommerdheid gesuggereerd die wel uit de brieven en documenten naar voren komt maar toch niet iets te vaak in combinatie met betweterigheid en ijdel geleerdheidsvertoon. En voorzover 'gebildet' associaties zou moeten wekken met 'Bildung' lijkt die term nou juist niet van toepassing op een zo weinig harmonieuze figuur als Jolles. Al de 'wijze' principiële levenslessen die vader Jolles aan zijn kinderen per brief uitdeelt kunnen dat gebrek aan harmonie niet verhullen. Mij lijkt zijn leven zoals het in de brieven en de documenten naar voren komt een tragische illustratie van hoe een erudiete en briljante geest toch in menig opzicht ernstig kan ontsporen. De ondertitel adopteert net iets teveel een perspectief dat Jolles zelf ongetwijfeld welgevallig zou zijn geweest. Als men met Thys zou willen zoeken naar een karakterisering in enkele termen zou 'dwalende geleerde' een beter perspectief bieden, inclusief de negatieve associaties van 'dwalend'.

Onbekommerdheid is misschien een te zwakke term voor de vreugde van het schrijven die uit veel van Jolles' brieven spreekt, en die ook zijn essayistiek kenmerkt. De term is wel bruikbaar in zoverre deze een schrijfwijze aanduidt die zich niets aantrekt van de regels van het traditionele wetenschappelijke betoog en zich eerder houdt aan de ongedwongen vorm van het gesprek met de lezer. De combinatie met Jolles' scherp kritisch inzicht en zijn opmerkelijk vermogen tot het zien van nieuwe verbanden, maakt de lectuur van grote delen van dit boek tot een boeiende belevenis. Zo krijgt men ook meer begrip voor Huizinga's bewondering voor Jolles, al blijven de herhaalde pogingen van de grote historicus om zijn vriend ergens in Nederland tot hoogleraar benoemd te krijgen - onder meer in Leiden op de leerstoel Nederlandse letterkunde en in Amsterdam voor kunstgeschiedenis - wat naïef aandoen. Een afkeer van voetnoten en eigenlijk van het hele universitaire bestel, inclusief de 'reine Wissenschaft' zoals Jolles die ten toon spreidde, konden toch moeilijk als aanbeveling gelden in het Nederland van de jaren twintig, zeker niet voor iemand die de Duitse nationaliteit had gekozen.

Een mooi voorbeeld van Jolles' levendige stijl geven de fragmenten van de autobiografie die beschrijven hoe de veertienjarige André naar Napels reist om daar zijn stervende vader te bezoeken en hoe hij later met zijn moeder naar het graf gaat. Vlak na de oorlog, in 1945, toen het gezin in Leipzig in afschuwelijke omstandigheden verkeerde, begon Jolles aan die autobiografie als een hommage voor de verjaardag van zijn vrouw. Maar niets daarvan klinkt door in de beschrijving van de kennismaking van een Nederlandse jongen met de stad aan de Middellandse zee. Die beschrijving van een intense ervaring van vreugde past uitstekend in de beste traditie van Italië-reizen sinds Goethe en geeft tevens een idee van de betekenis van Italië voor Jolles' hele leven. Deze passage beslaat slechts twaalf bladzijden, maar het zou de moeite waard zijn er een aparte publicatie van te maken.

Om geheel andere redenen zou het ook de moeite waard zijn - in een eerder stadium schijnt dat ook Thys' bedoeling geweest te zijn - een aparte publicatie te maken van de briefwisseling tussen Jolles en zijn oudste dochter Jeltje uit het eerste huwelijk, geboren in 1903. Het zou jammer zijn als die bijna vijfhonderd brieven, voor het overgrote deel van de hand van de vader, nu alleen beschikbaar zouden blijven in het grotere verband van dit lijvige boek. In de brieven komt Jolles naar voren als een liefhebbende vader die zijn dochter over van alles en nog wat onderwijst en adviezen geeft. Zo komen er talrijke literair-technische zaken aan de orde en ontvouwt hij voor zijn dochter zelfs zoets als een theorie van de roman, die Jolles bij mijn weten nergens anders heeft ontwikkeld. Wat de brieven vooral zo interessant maakt, en zelfs beklemmend, is de politieke dimensie ervan, die ze tot een bron van microgeschiedenis maken voor de Duitse geschiedenis van 1914 tot 1934.

Wat dat betreft zou men de brieven goed kunnen lezen als een tegenhanger van de magistrale *Geschichte eines Deutschen* van Sebastian Haffner, die in 2000 postuum verscheen. Beide verhalen beginnen met de getuigenis van het Duitse enthousiasme aan het begin van de Eerste Wereldoorlog en eindigen met Hitlers machtsovername. Maar waar Haffner afstand neemt van het hele proces van nazificering waaraan ook sommige van zijn vrienden zich overgaveven, kiest Jolles juist onvoorwaardelijk partij voor de Führer en zijn trawanten. Voor wie zich erover verbaast dat ook Jolles' microgeschiedenis in 1914 kan beginnen, wanneer zijn dochter pas elf jaar oud is, zij voor de zekerheid gezegd dat de vader inderdaad vanaf het front, in antwoord op een vraag van zijn dochttertje, vertelt hoe zo'n front eruitziet en haar tevens uiteenzet dat Duitsland de oorlog moet winnen. De politiek speelt ook later weer een rol

in de brieven van vader Jolles, want in 1933 kan hij aan de dan dertigjarige dochter weer hoog opgeven over de grote toekomst die de Führer Duitsland en de wereld brengen zal.

Alleen, en dat maakt het verhaal zo beklemmend, die dochter is dan getrouwd met een joodse echtgenoot en ondervraagt de vader over het antisemitisme van de nazi's. Deze probeert zich er aanvankelijk uit te redden door op de hem vertrouwde belerende manier abstracte uiteenzettingen over rassen te geven. Hij blijft proberen het antisemitisme als een ondergeschikt element van het nazidom voor te stellen dat mettertijd wellicht aan belang zal inboeten, zonder er echter ook maar enigszins afstand van te nemen. De breuk kan niet uitblijven en in 1934 houdt de correspondentie op, behoudens twee brieven uit 1936 en 1938, waarin de vader doet alsof er niets aan de hand is en besluit met een 'Kuss' en 'in alter Liebe'. De brieven aan zijn dochter Barbara besluit Jolles in die jaren met 'Heil Hitler'.

Meer en minder dan een biografie

Hoe belangrijk ook, de geschiedenis van Jolles en zijn oudste dochter is maar een van de geschiedenissen waarvoor dit boek materiaal aandraagt. Voor andere geschiedenissen is het materiaal niet zo overvloedig, maar wel voldoende om de nieuwsgierigheid op te wekken. Zo is er de relatie met Aby Warburg en de poging met hem tot een kunsthistorische studie in de vorm van een briefwisseling te komen. En zo zijn er de relaties met de andere kinderen, vooral die met de communistische zoon Jan over wie de vader schrijft alsof het een vreemde was. En zo zijn er in dit boek nog talloze andere sporen te volgen. Thijs heeft een ongelofelijke berg werk verzet door al dit materiaal te verzamelen en door alle mogelijke getuigen van Jolles' leven en werken op te sporen en hun verhalen te ordenen. De verwevenheid van Jolles' persoonlijke geschiedenis met de politieke geschiedenis van Duitsland en tegelijkertijd met enkele belangrijke ontwikkelingen in de bestudering van kunst en literatuur in de eerste helft van de twintigste eeuw maken deze uitgave tot spannende lectuur, ook voor wie op den duur veel begrip begint te krijgen voor de talrijke personen die in Jolles' persoonlijkheid iets afstotends voelden - te beginnen met de toneelspeelster Jacqueline Royaards-Sandberg die in 1898 voordrachtlessen van hem kreeg en die op een gegeven moment in een brief verzucht: 'Ik wou dat er geen André bestond.'

Misschien dat die trek er ook verantwoordelijk voor is dat het zelfs Thys niet is gelukt tot een biografie te komen en dat ook Bodar nog niet de in zijn proefschrift beloofde kritische biografie heeft gepubliceerd. Zeker is echter dat die trek toch niet heeft verhinderd dat vele personen - en niet de eersten de besten, Jacqueline Sandberg niet uitgezonderd - gefascineerd werden door Jolles. Tegelijk meer en minder dan een biografie, grabbelton of *Fundgrube*, past deze uitgave met zijn talloze sporen méér bij Jolles' leven en werk dan een afgeronde biografie.

Een eventuele toekomstige biograaf zal zich in elk geval moeten hoeden voor de verleiding in Jolles' leven al te snel samenhang te scheppen. Voor een dergelijke verleiding bezweek de onlangs overleden Gadamer, toen hij als decaan van de *Philosophische Fakultät* van de Universiteit van Leipzig vlak na de oorlog een 'Einschätzung' over Jolles moest schrijven. Gadamer kenmerkt zijn collega, die dan inmiddels emeritus is, als 'Altparteigenosse' en gewaagt van een 'Entschieden nationalsozialistischer Haltung', maar meent deze houding mede te moeten verklaren uit de wetenschapsgebieden waar Jolles zich mee bezig hield: 'Das Bekenntniss zum National-sozialismus dürfte durch die Volkstuminteressen von professor Jolles, aber insbesondere seine niederländischen Studien nahe gelegt sein.'

Wellicht beoogde Gadamer met het scheppen van deze samenhang een soort verontschuldiging te construeren, maar men kan er begrip voor hebben dat Thys, die Jolles als neerlandicus extra muros als een collega beschouwt, deze *Einschätzung* 'allermerkwaardigst' noemt. Voor de volledigheid moet wel vermeld worden dat Gadamer zijn verklaring besluit met een karakterisering die losstaat van zijn geconstrueerde samenhang: 'Ein geistvoller Forscher von eigenartiger Weite literaturgeschichtlicher Interessen.'

Pieter de Meijer is emeritus hoogleraar Italiaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

André Jolles (1874-1946), 'Gebildeter Vagant'. Brieven en Documenten. Bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door **Walter Thys**. Amsterdam en Leipzig: Amsterdam University Press & Leipziger Universitätsverlag GmbH 2000, 1173 p.